

УДК 911.5:2(091)
DOI 10.32999/ksu2413-7391/2019-10-6

Міщенко О.В.,
кандидат географічних наук,
доцент кафедри фізичної географії
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ТАФАЛЬНИХ ЛАНДШАФТІВ

У статті представлені результати наукових напрацювань щодо історико-географічних особливостей формування та функціонування тафальних ландшафтів. У роботі обґрунтовано зміст поняття та авторське трактування поняття тафальний ландшафт, подана його класифікація за такими ознаками: характеристикою поховальних споруд, періодизаційною хронологією, охоронним статусом.

Ключові слова: тафальний ландшафт, сакральний ландшафт, цвинтар, кладовище, некрополь, класифікаційна ознака.

Mishchenko O.V. HISTORICAL AND GEOGRAPHICAL ASPECTS OF THE FORMATION AND FUNCTIONING OF THE TAFAL LANDSCAPES

In the article a systematic analysis of the peculiarities of the formation and functioning of the tafal landscapes in the past and at the present stage of the development of society has been carried out. This research is of an interdisciplinary nature, since it uses scientific approaches of geography, history, and cultural studies. The tafal landscape is considered by the author as a type of a sacred one and is interpreted as a complex natural-man-made or anthropogenic system which has distinct boundaries and includes burial, natural, anthropogenic-man-made components, a person, or a group of people who, because of perceptual factors, consider such a system to be an object worship and respect. In the context of the study of the tafal landscapes, perceptual factors include the cultural, religious, ideological, individual, sacral perception of the landscape.

The author's classification scheme of the tafal landscapes is formulated in the paper, where the investigated territorial systems can be classified according to the following characteristics: the characteristics of burial structures, periodization chronology, guard status. The author considered how the tafal landscapes were being changed in historical terms. Particular attention is paid to paleo tafal landscapes, which had a sacred meaning for people in recent times. Such landscapes are an objective chronicle of human development. In addition, most of the past history of the tafal landscapes are protected at world, national and local levels, which has not only scientific but also historical and cultural significance.

Modern tafal landscapes are formed on the outskirts of settlements and are characterized by an ordered (cluster) burial system, which depends on certain physical and geographical factors, in particular: hydrogeology, relief, and soils.

The features of the formation of modern Ukrainian cities and the specifics of their development led to the fact that the tafal landscapes that were created at different times were absorbed by the new architectural building and local infrastructure. The territory of the cemeteries that are being disappeared is used for the recreation, as well as for industrial and residential development. The study of this problem will be the purpose of our further research.

Key words: tafal landscape, sacred landscape, cemetery, graveyard, necropolis, classification mark.

Постановка проблеми. Тафальні ландшафти є унікальними і водночас організаційно-специфічними, чітко відокремленими складовими частинами географічного простору, які слугують об'єктивним літописом розвитку суспільства. Різноманітність світосприйняття в людей Євразії, Америки, Африки, Австралії в різні періоди розвитку соціуму зумовила формування різноманітних за обрядом, організаційною структурою ландшафтів поховань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Термін «тафальний» походить від грецького τάφος (поховання), ταφής (могила). Він етимологічно споріднений із розділом палеонтології – тафономією, що вивчає закономірності переходу органічних решток із біосфери в літосферу під дією геологічних та біологічних процесів (Єфремов, 1940). В історії та географії широко вживається поняття «некрополь», що в перекладі з грецької – могильник, кладовище. В українській мові використовуються

поняття «кладовище», що етимологічно пов'язане зі словом «класти», «цвинтар» – «кладовище», «церковний двір», в перекладі із середньогрецької – місце спокою (Етимологічний Словник Української Мови, 1983). Тафальний ландшафт – слабо досліджена категорія. Ф. Кніффен (1967) досліджував некрополі США; В. Жадько (2005) – України. Значення некрального простору висвітлено у праці С. Бхардвадж (1987). О. Бейдик (2008) вивчав сучасну картину територіального розміщення найцінніших національних некрополів та історичні передумови їх розвитку та розмаїття. У ландшафтознавстві поняття *тафальний ландшафт* запропоновано В. Воловиком (2000). Крім того, дослідником обґрунтовано таксономічну систему типологічних одиниць класу тафальних ландшафтів, яка ґрунтується на класифікації археологічних пам'яток, зокрема поховань, їх сумісності з певними типами ландшафтних місцевостей.

Постановка мети та завдання. Мета статті – дослідити особливості формування та функціонування тафальних ландшафтів у минулому та на сучасному етапі розвитку соціуму. На основі викладеного можна сформулювати завдання дослідження:

- дослідити стан вивченості тафальних ландшафтів у географічній науці;
- обґрунтувати зміст поняття *тафальний ландшафт*;
- систематизувати тафальні ландшафти за класифікаційними ознаками.

Виклад основного матеріалу дослідження. Тафальний ландшафт доцільно досліджувати як різновид сакрального, оскільки він пов'язаний із обрядом, ритуалом, символом, міфом (Мищенко, 2018). До того ж це – глибоко культова територіальна система. Поховання, зокрема кургани, гробниці, саркофаги, сакралізують природну, природно-антропогенну, антропогенну систему й характеризуються здатністю обмежувати реальний простір. Структурна організація таких систем ґрунтується на принципі поляризації функцій, який вказує на несумісність розташування тафального ландшафту, скажімо, із промисловим, гірничо-видобувним.

Тафальний ландшафт є складною природно-антропогенною

чи антропогенною системою, що має чіткі межі, охоплює поховання, природну, антропогенно-техногенну складові частини, людину чи групу людей, які через перцепційні чинники вважають таку систему об'єктом поклоніння та пошани. У контексті дослідження тафальних ландшафтів до перцепційних чинників належать культурне, релігійне, ідеологічне, індивідуально-сакральне сприйняття ландшафту.

Поховання маркують географічний ландшафт надаючи йому сакральних властивостей. Вони слугують елементом культури, історії та традицій різних поколінь, а також центральною визначальною, сутнісною складовою частиною тафального ландшафту, яка визначає його структуру, властивості, функціональне призначення. Класифікацію досліджуваних систем доцільно проводити виходячи з особливостей поховань за такими ознаками: характеристикою поховальних споруд, періодизаційною хронологією, охоронним статусом (рис. 1).

Під час поділу тафальних ландшафтів за характеристикою поховальних споруд можна використати існуючі класифікації археологічних пам'яток, які варто адаптувати до класифікації сучасних поховань. За цією ознакою доцільно виокремити: ґрунтові могильники, кургани, монументально-поховальні споруди.

Ґрунтові могильники – давній та переважаючий тип поховань із найдавніших часів до наших днів, який пов'язаний із релігійними і іншими світоглядними уявленнями стародавнього і сучасного суспільства. Такі поховання відрізняються від курганів відсутністю надмогильних споруд. Тому ґрунтові могильники, як правило, виявляють випадково або із використанням

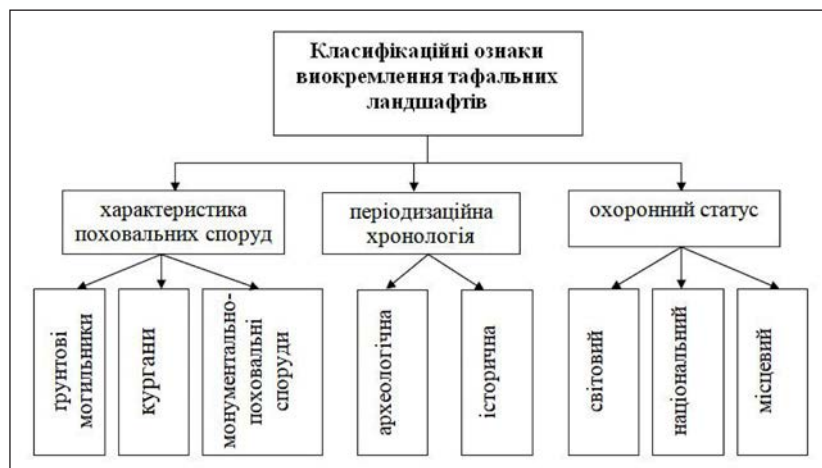

Рис. 1. Класифікаційні ознаки виокремлення тафальних ландшафтів

природничо-наукових методів, під час проведення розвідок. Це ґрунтові ями, подекуди викладені всередині деревом або каменем.

У тюркських мовах словом «курган» позначають: круглу могилу; могильні: пагорб, насип; могильний будинок-укріплення (Скорий & Кислий, 2008). Кургани – давні складні похоронні комплекси, де фіксується від одного до кількох десятків поховань. В Україні більшість із них – невеликі за розміром, висотою 1-2 м, діаметром 10-30 м. Насип може містити в собі різноманітні поховальні споруди (кам'яні скрині, зруби, ями, катакомби, склепи, тощо), мати видовжену або округлу в плані форму. Такі поховання добре помітні на рівні ландшафту. Кургани споруджували із ґрунту, дерева, ґрунту та каменю, або лише з каменю. У давнину кургани нерідко обмежували кам'яним, глинисто-муловим кільцем, ровом. У XIX столітті, коли інтенсивно здійснювалось розорювання земель, насамперед степової зони України, багато з таких поховань було знищено, змінений історичний ландшафт цієї території.

До монументально-поховальних споруд можна віднести як давні, так і сучасні поховання, зокрема мегаліти та постмегалітичні споруди.

Мегалітами називають археологічні споруди, зведені за подібною технологією з необроблених або слабкооброблених великих каменів вагою подекуди до кількох сотень тон. Їхнім історичним прототипом слугують поховання у природних печерах, які нерідко закривалися фасадною плиткою (Марковін, 238). Серед таких поховальних споруд виділяють: менгіри, дольмени, кромлехи, гробниці та кам'яні галереї.

Термін «мегалітичні гробниці» використовується також для надземних склепів незалежно від розміру окремих каменів у їх конструкції (Кислий, 2009). Широко відомі давні підземні гробниці та з'єднані з ними надземні заупокійні святилища у Єгипті. Гробниці як вид поховальних споруд відносяться переважно до археологічних пам'яток. Однак трапляється, що сучасні поховання формують у вигляді гробниці.

Менгір (від англ.), стояче каміння – продовгуватої форми камінь чи кам'яний блок, пересічно на 1/5 висоти вертикально вкопаний у ґрунт, нерідко трапляється групами, алеями (паралельних рядів). Окрім функції поховальної споруди, менгіри слугували астрономіч-

ними маркерами для позначення місць сходу та заходу Сонця та Місяця у важливі дати мегалітичного календаря. Локальною формою менгіру слугує вішп – менгір у формі риби, відомий на Кавказі. У Франції, Піренейському півострові, Криму менгірам надавали антропоморфного вигляду. Крім того, серед постмегалітичних локальних менгірів можна виокремити: рунічні камені, кам'яні хрести.

Кромлехи (від валлійського *stom* – коло, *lech* – камінь) – споруди з велетенських (до 6-7 м висотою) окремих каменів, що утворюють одне чи кілька концентричних кіл. В англомовній літературі термін «кромлех» може використовуватися для позначення усіх категорій мегалітичних камерних гробниць (Кислий, 2009). Як правило, коло складається з непарної кількості каменів. Усередині кола кромлеха часто розташовані поховання, проте це тільки одна з функцій цих споруд. Каміні, з яких складається кромлех, можуть бути як довгастої форми у стилі менгіра, так і абсолютно безформними валунами. Подекуди кромлехи мають складнішу будову – камені, що їх складають, можуть бути попарно або по три разом перекриті горизонтальними плитами згори. Найбільш відомі кромлехи у Стоунхеджі, Ейвбері (Велика Британія), Карнак (Франція).

Дольмен (від бретон. кам'яний стіл) – стара давня поховальна споруда з декількох вертикально вкопаних в ґрунт кам'яних брил, перекритих горизонтальною плитою (Смолій, Федорченко & Цибух, 2006). Трапляється, що вхід у дольмен загороджений великою кам'яною плитою або двома кам'яними плитами з невеликим отвором округлої або еліпсоїдної форми між ними. Наприклад, відомий дольмен Сото (Іспанія) має довжину майже 30 м. Вхід загороджує гранітна плита 3,5 м висотою (Зубов, 2017). Зараз дольмени здебільшого перебувають у відкритому вигляді, однак у часи, коли вони будувалися, – покривалися шаром ґрунту, формуючи так звані кургани.

У постмегалітичний період широко почали споруджувати меморіальні пам'ятники у вигляді стел, скульптурних композицій. Поховальні споруди відомих діячів збереглися до нашого часу і стали символами минулої епохи.

Із запровадженням християнства під час правління княгині Ольги зростає кількість монастирів та храмів, де здійснювалися поховання і навколо яких з'являються цвинтарі, почали встановлювати перші надгробні хрести. Спочатку їх виготовляли із дерева, пізніше

на кам'яну стелу почали наносити зображення розп'яття Христа.

Кам'яні «козацькі» надмогильні хрести виготовлялися з урахуванням ресурсів регіону, найчастіше з м'яких порід каменю, зокрема пісковика чи вапняку. Загалом вирізняють кілька типів «козацьких» кам'яних хрестів. Найбільш ранні за часом мали прямокутні, заокруглені або трикутні рамена. Пізніші хрести – із трилистими закінченнями на раменах.

Гробниці та захоронення знатних людей із часом набували вигляд мавзолеїв та усипальниць, пізніше почали споруджувати храмові комплекси, у які входили собор та каплиця.

На рубежі XVIII–XIX століття закладалися провідні аспекти формування та функціонування сучасних тафальних ландшафтів. Тоді на околицях великих міст формувалися меморіальні парки та кладовища. Останні стали упорядкованою системою захоронення, яка функціонує і нині.

У наш час поховальною спорудою вважають стелу, хрест, плиту, каплицю або скульптуру, яка сформована на могилі. Особливості поховальних споруд залежать від релігійної належності людини. Так, у мусульман встановлюють пам'ятники з білого та рожевого граніту, у православних – використовують чорні стели. У країнах Західної Європи і Америці традиційні поховальні споруди зазвичай прості, у вигляді невеликого хреста або стели серед зеленого газону.

У європейській практиці розміри та типи пам'ятників та інших поховальних споруд стандартизовані. Так, у Німеччині законодавчо діють норми площі для різних типів могильних ділянок. На деяких європейських кладовищах формують ділянки для поховання типу «американських», що містять невеликі наземні плити, а також екологічні зони, де висаджують дерева.

Теоретичні аспекти щодо системності історії з моменту становлення людського суспільства, його розвитку, трансформації, функціонування на сучасному етапі недоопрацьовані.

Критерії виокремлення тих чи інших періодів можуть бути різними – від фізично-календарного характеру часу до рубежів, які пов'язані зі зміною суспільного устрою, форми господарювання, ідеології, засобів виробництва способів комунікацій тощо. У контексті нашого дослідження під час вивчення особливостей та класифікаційних ознак тафальних ландшафтів доцільно виокремити археологічну та історичну епохи їх формування.

Археологічна періодизація охоплює вивчення таких об'єктів, як кургани, могильники, мегаліти; історична – окремі поховання та некрополі, кладовища, місця масових поховань.

Археологічна періодизація полягає в поділі усієї історії України, а з певними поправками – і Волині, на: кам'яний вік, мідно-бронзовий вік, ранній залізний вік, раньослав'янський час та епоху переселення народів, Києворуський та Волинсько-Галицький періоди, Козацьку добу (Кучинко, 2005). Кожна з них поділяється на окремі періоди і культури. Археологічна періодизація – один із методів вивчення та систематизації тафальних ландшафтів минулого та їх складових частин, зокрема: курганів, могильників, мегалітів.

На думку археологів, з усіх наявних курганів 70-80% були споруджені племенами ямної культурно-історичної спільності доби енеоліту-бронзи, 1-2% – племенами катакомбної культурно-історичної спільності (середня бронза), 8-9% – іншим населенням доби середньої та пізньої бронзи, 2-3% – скіфами, 2-3% – середньовічними кочовиками (*Енциклопедія Історії України, 2008*).

Розглянемо тафальні ландшафти, які були сформовані в різні історичні часи. Тафальні ландшафти племен культури кулястих форм періоду енеоліту мали різний характер поховань. Так, у Литовежі, Хотячеві Волинської; Добриводі, Межиріччі, Рівному, Острозі Рівненської області відомі тілопокладні поховання в гробницях з плит та блоків. В Іванні, Городку виявленні поховання в ґрунтових ямах.

Племена епохи бронзи городоцько-здовбицької культури, що населяли територію історичної Волині, здійснювали поховання в ґрунтових ямах, а також у кам'яних гробницях. Такі поховання відомі в с. Верхів, Глинськ, Здобвиця, Забороль, Княгинін, Мокре у Рівненській та Берестечку у Волинській областях. Поховання стжижовської культури були у вигляді як ґрунтових, так і курганних могильників. Курганні могильники відомі в Боратині Волинської; Городку, Жорневі Рівненської областей.

Серед могильників тшинецької і комарівської культури (бронза) волинської групи виділяють курганні і ґрунтові. Кургани відомі в с. Скірче, Черськ і Шепель Волинської; Забороль, Дитичі, Карпилівка та ін. Рівненської областей. Вони мали висоту від 0,5 до 1,5 м. В більшості з них фіксувалися тілопокладання, а у Шепелі – тілоспалення (Кучинко, 2005).

Лужицькі, могилянські, милоградські могильники Волині (ранній залізний вік) також були двох типів – курганні та ґрунтові та біритуальні – інгумаційні і кремаційні (Захарук, 1956).

Для поховального обряду поморсько-кльшових племен Волині характерним було виключно тілоспалення («Археологічні пам'ятки Волинської області», 2017). Крім того, тафальні ландшафти цього періоду були приурочені до піщаних підвищень серед лук.

Поховання носіїв культури Луки-Райковецької (Давньослов'янський та Ранньосередньовічний період) мали кремаційний характер у вигляді курганів, які відмежовували по усьому периметру канавою.

Поховання історичної Волині X – середини XIV століття були у вигляді курганів та захоронень. Нині тут зафіксовано 55 курганних некрополів, які знаходилися на відстані 1-1,5 км від поселення. Ранні кургани волинян розташовувалися у низовинах, а пізніші – на підвищеннях. Курганні споруди були округлої форми, діаметром 4-20 м, пересічною висотою від 0,5 до 2 м. Подекуди насипи оточувалися валунами, як у с. Басів, Кут, Головне, обгороджувалися дерев'яними кілками, як у с. Білів і Кормин, чи обводилися ровом, як у с. Берестяне та Білів (Кучинко, 2005).

У період XII–XIV ст. кількість підкурганних поховань стає дедалі меншою порівняно із ґрунтовими, що пояснюється утвердженням християнства в регіоні. Християнський обряд забороняв насипати над могилами кургани. Завершився ж процес еволюції поховального обряду в XIII–XIV столітті, коли християнізація утвердилась навіть у найвіддаленіших поліських районах, що зумовило домінування ґрунтових некрополів.

У XVII–XVIII сторіччях формуються військові, морські, тюремні, інфекційні кладовища (Воловик, 2013). У XIX столітті кожна релігійна громада, яка населяла українське місто, повинна була мати окрему площу для поховання. Подекуди площу одного кладовища ділили між різними релігійними конфесіями.

Особливості формування сучасних українських міст, специфіка їх забудови призвели до того, що тафальні ландшафти, які створювалися в різні часи, поглиналися новою архітектурною забудовою та місцевою інфраструктурою. Зниклі цвинтарі та кладовища нині можна віднести власне до антропогенних ландшафтів, які зазвичай використовуються з метою створення парків, а також під промислову та житлову забудову. Відмінною рисою сучасних кладовищ слугують

кластери могил, які чітко відмежовуються один від одного.

Відповідно до Державних санітарних правил і норм сучасний український тафальний ландшафт створюється у приміській зоні («Державні санітарні правила та норми», 1999). Санітарно-захисна зона від території кладовища до житлових і громадських будівель, зон відпочинку, а також колективних садів та городів повинна бути не меншою 300 м. Територія ділянки, відведеної під кладовище, не повинна піддаватись дії зсувів і обвалів, затоплюватися чи підтоплюватися талими, дощовими і паводковими водами та має характеризуватись легко аерованими ґрунтами. Ділянка повинна мати схил у протилежний бік від населеного пункту і відкритих водоймищ, які використовуються для господарсько-побутових потреб. Під час проектування та використання тафального ландшафту необхідно урахувати і гідрогеологічний чинник, де максимальний рівень ґрунтових вод від поверхні землі на ділянці має бути не меншим 2 м. У випадку перевищення рівня ґрунтових вод понад 2 м від поверхні ґрунту земельна ділянка повинна бути визнана непридатною під кладовище.

Велика кількість тафальних ландшафтів мають охоронний статус, тобто є територіями та об'єктами культурної та історичної спадщини. За охоронним статусом тафальні ландшафти можна систематизувати за ієрархічними рівнями, зокрема: світовим, національним, місцевим. Найбільш відомі мегаліти знаходяться під охороною країни їх розташування. Кургани як унікальні складові частини тафального ландшафту, які свідчать про споконвічну обжитість земель, часто мають власну назву, а також слугують орієнтирами на місцевості, їх охоче оглядають туристи.

Світовий рівень охоплюють об'єкти всесвітнього визнання та значення, до яких відносяться комплекси Києво-Печерського історико-культурного заповідника та Софія Київська, що з давніх часів слугували усипальницею князів і вищого духовенства. До переліку об'єктів та територій, що мають національне значення, входять меморіальні комплекси, некрополі, невеликі кладовища, а також окремі поховання. Наприклад, Байкове кладовище (Київ), комплекс пам'яток на місці масового знищення мирного населення та військовополонених в урочищі Бабин Яр під час гітлерівської окупації (Київ), меморіальний комплекс «Вічна слава» (Луцьк), могила Кошового отамана Осипа Гладкого (Новоград-Волинський) та ін.

Висновки проведеного дослідження.

Тафальний ландшафт – слабко досліджена категорія, яка має міждисциплінарний статус, оскільки є об'єктом дослідження не тільки географії, а і історії, культурології.

Тафальний ландшафт розглядається автором як різновид сакрального і трактується як складна природно-антропогенна чи антропогенна система, що має чіткі межі, охоплює поховання, природну, антропогенно-техногенну складові частини, людину, чи групу людей, які через перцепційні чинники вважають таку систему об'єктом поклоніння та пошани.

У роботі сформульована авторська класифікаційна схема тафальних ландшафтів, де досліджувані територіальні системи можна класифікувати за такими ознаками: характеристикою поховальних споруд, періодизаційною хронологією, охоронним статусом.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Археологічні пам'ятки Волинської області. (2017). Луцьк : Вежа-Друк [Archaeological sites of the Volyn region. (2017). Lutsk : Tower-Print (In Ukrainian)].
2. Бейдик, О.О. & Майборода, Н.В. (2008). Некрополі України: історія, територіальне поширення, функціональна структура, картографування. doi : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/ktvsh_2008_13_17.pdf (дата звернення : 24.03.2019) [Beidyk, O.O. & Maiboroda, N.V. (2008). Necropolis of Ukraine: history, territorial distribution, functional structure, mapping. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/j-pdf/ktvsh_2008_13_17.pdf. (дата звернення : 24.03.2019) (In Ukrainian)].
3. Воловик, В.М. (2000). Тафальні ландшафти. Збірник наукових праць. Київ-Вінниця : Гіпаніс [Volovyk, V.M. (2000). Tafal landscapes, Collection of scientific works. Kiev-Vinnitsa : Hipanis (In Ukrainian)].
4. Bhardwaj, S. M. (1987) Geography and the hereafter. In V.S. Datye et al. (Ed.), *Explorations in the Tropics* (pp. 321–33). Pune : University of Poona.
5. Державні санітарні правила та норми «Гігієнічні вимоги щодо облаштування і утримання кладовищ в населених пунктах України». (1999). [State sanitary rules and norms «Hygienic requirements for the arrangement and maintenance of cemeteries in settlements of Ukraine». (1999) (In Ukrainian)]
6. Енциклопедія історії України. (2008) / В.А. Смолій (Ред.), (Т. 5). Київ : «Наукова думка» [Encyclopedia of Ukrainian History. (2008). V. A. Smolii (Ed.) (Vol. 5). Kyiv : «Scientific thought» (In Ukrainian)].
7. Етимологічний словник української мови. (1983) / О.С. Мельничук (Ред.), (Т. 2). Київ : Наук. думка [Etymological Dictionary of the Ukrainian Language. (1983). O.S. Melnychuk (Ed.), (Vol. 2) Kiev : Nauk. dumka (In Ukrainian)].
8. Ефремов, И.А. (1940). Тафономия – новая отрасль палеонтологий. *Известия АН СССР. Серия. Биология*, (3), 405–413 [Efremov, I.A. (1940). Taphonomy is a new branch of paleontologists. *News of the USSR Academy of Sciences. Series. Biology*, (3), 405–413 (In Russian)].
9. Жадько, В.А. Український некрополь. (2005). Київ : СПД Жадько В. О [Zhadko, V.A. Ukrainian necropolis. (2005). Kyiv : SPD Zhadko V.O (In Ukrainian)].
10. Захарук, Ю. (1956). Дослідження пам'яток доби бронзи та раннього заліза на Волині в 1950 р. *Археологічні пам'ятки УРСР*. (Т. 4) (С. 21–22). Київ : Ін-т археології Акад. наук УРСР [Zakharuk, Yu. (1956). In *Archaeological monuments USSR*. (Vol. 4) (pp. 21–22). Kyiv : In-t of Archeology Acad. Sciences USSR (In Ukrainian)].
11. Зубов, А. (2017). Доисторические и внеисторические религии. Москва : РИПОЛ классик [Zubov, A. (2017). Prehistoric and non-historic religions. Moscow : RIPOL klasik (In Russian)].
12. Кислий, О.Є. (2009). Мегаліти / В.А. Смолій (Ред.). Енциклопедія історії України. (Т. 6). Київ : Наукова думка [Kyslyi, O.Ye. (2009). Megaliths. In V.A. Smolij (Ed.). *Encyclopedia of Ukrainian History*. (Vol. 6) Kiev : Nauk. dumka (In Ukrainian)].
13. Кучинко, М.М. (2005). Археологія Волині. Луцьк : Вол. обл. друкарня [Kuchynko, M.M. (2005). Archeology of Volyn. Lutsk : Vol. obl. drukarnia (In Ukrainian)].
14. Kniffen, F. V. (1967) Necrogeography in the United States. *Geographical Review* 57, 426–427.
15. Марковин, В.И. (1978). Дольмены Западного Кавказа. Москва : Наука [Markovin, V.I. (1978). Dolmens of the Western Caucasus. Moscow : Science (In Russian)].
16. Міщенко, О.В. (2018). Водні джерела Волинської області в структурі сакрального ландшафту. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Географія*. 72 (3), 88–93 [Mishchenko, O.V. (2018). The springs of Volyn region in the structure of the sacred landscape. *Bulletin of the Taras Shevchenko National University of Kyiv. Series : Geography*. 72 (3), 88–93 (In Ukrainian)]. doi : <http://doi.org/10.17721/1728-2721.2018.72.15> (дата звернення: 21.04.2019).
17. Park, C. C. (1994). Sacred Worlds. An introduction to geography and religion. London, New York : Routledge.
18. Смолій, В.А., Федорченко, В.К. & Цибух, В.І. (2006). Дольмен. *Енциклопедичний словник-довідник з туризму*. Київ : Видавничий Дім Слово [Smolii, V.A., Fedorchenko, V.K. & Tsybukh V.I. (2006). Dolmen. In *Encyclopedic Dictionary-Tourist Guide*. Kyiv : Publishing House Slovo (In Ukrainian)].
19. Скорий, С.А. & Кислий, О.Є. (2008) Курган, надмогильний пагорб / В.А. Смолій (Ред.). *Енциклопедія історії України*. (Т. 5). Київ : Наукова думка [Skoryi, S.A. & Kyslyi, O.Ye. (2008). Mound, the tall hill. In V.A. Smolii (Ed.), *Encyclopedia of Ukrainian History*. (Vol. 5) Kiev : Nauk. dumka (In Ukrainian)].